" Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai. "

अधिकं

(1)

१ श्रीगणेशायनमः सर्वादीनीतिसमन्वितित्यादिशब्दस्यानित्यपुंस्त्वेनएकवचनांतत्वेनचसमासांतरेनपुंसकत्वबहुत्वानुपपत्तेरि
तिभावः प्रकृतेतत्पुरुषः कर्मधारयः इष्टांतेषष्ठीतत्पुरुषः। नत्वस्येतिकर्मधारयघटकस्येत्यर्थः। बहुव्रीहेरेवशेषप्रक्रियामाहतत्रन
पुंसकमिति। तत्पुरुषस्तुपुंलिंगइतिभावः स्वरभिन्नानामिति। स्वरेणाविलक्षणानांस्वरूपाणांमध्येउत्तरसूत्रेणयस्यस्वरविधिरित्यर्थः
कर्मधारयः समासस्येत्यंतोदात्तः परस्तुबहुव्रीहौप्रकृत्येतिपरशास्त्रेणांतोदात्तपूर्वपदइतिबोध्यं। तत्राद्येसर्वशब्दस्यसंज्ञानप्राप्ते
तिप्रसंगेतुसिध्यतीतिविशेषः बहुव्रीहिसमासोनतद्गुणसंविज्ञानेन। प्राथमकल्पिकः एकशेषनिरपेक्षत्वेनप्रथमप्रतीतेः। बहुव्रीहिसमासेन
न्यायानभिज्ञस्यप्रश्नइतिभावः विग्रहप्रश्नोत्तरेतानीत्साधकंकल्पनमयुक्तमतआह। अन्यपदार्थस्येतिनेष्यतइतिप्रथमांता
नामन्यपदार्थप्राधान्येबहुव्रीहिविधानादितिभावः। नन्वेवमपितानीत्येवसिद्धेइमानीतिव्यर्थमतआहसर्वनामरूपेति। सर्वनाम
रूपोपादानेनतद्गुणसंविज्ञानेसत्यपतीत्यन्वयः प्रसज्येतिउभयत्रावयवभेदस्यगणपठितस्यसमुदायस्येदमापरामर्शात्तत्रचस
र्वशब्दस्यांतर्भावादितिभावः। गुणत्वंदर्शयति। उपलक्षणानीतिप्रकारतयान्वयीनीत्यर्थः कार्येसविज्ञानमिति। तच्चद्वेधा। क्वचि
त्तद्विशिष्टस्यक्रियायांसंनिधानमात्रेणयथाक्रियायोगाभावेपिशुक्लवाससंभोजयेतिक्वचित्तुविशेषणस्यापिक्रियायोगेनय ए०
याशुक्लवाससंपश्येति। कार्यपदत्वन्तद्भावभावित्वंतद्गुणत्वमित्यर्थः फलितः एवंतद्गुणसंविज्ञानेतद्विशिष्टस्येतरान्वयः अन्य १

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(1A)

[redacted] दशक्तिस्वभावगम्यः अंतर्भावः कार्पित्वं कार्पसंनिहितत्वं वा। एवं च यत्र संयोगसमवायान्यतरसंबंधेन
संबंध्यस्य पदार्थः तत्र तद्गुणः अन्यत्रातद्गुणः इत्युत्तरग्रंथे इति गोत्रार्थः ननु प्रकृते न संयोगो नापि समवाय इत्यत आह। रत्नापीति एवं च समवायेन संबंधिनोन्यपदार्थत्वेन तद्गुणत्वमेवोचितमित्यर्थः। तद्गुणसंविज्ञानो पपत्तये आह। भूतावयवभेद इति। अवयवगतसंख्यारोपेण बहुवचनमिति भावः ननु एवं समुदायस्यैव संज्ञा स्यादत आह तस्येति सुगपदयोगाभावात्पृथक्प्रयोगसत्वाच्च कार्यपर्यासं तत्यात इदं तद्भूतानामेव प्रवर्तितव्यमित्यन्वयः पृथक्प्रयोगत्वादिति पाठे बहुव्रीहेस्तावोधः सिध्यतीति निगमनाविरहादिति भावः। नन्वेवं सर्वशब्दस्य संबंधविशेष्यताभावात्कथं तस्य सर्वनामत्वमत आह। पृथगिति सहपेरणोपलक्षणानामपि सर्वशब्दः समुदायांतर्भूततया संबंधविशेष्योपि यथा देवदत्तत्वेन विशेषणमपि देवदत्तो ब्राह्मणत्वेन विशेष्य इति भावः। अन्यपदार्थत्वादिति भोज्यस्यान्यः पदार्थोपस्थतत्वादित्यर्थः। ननु सर्वनामशब्दोपदिष्युत्पन्नस्तदा संज्ञोपयन्नेन माते यथा वार्त्तिकारंभानुपपत्तिः नो चेत्पूर्वोत्तरपदविभागाभावात्पूर्वपदादिति रणत्वाप्राप्तिरत आह राज्ञेति। संतमन्वर्थसंज्ञायां असंतं प्रयुद्ध हृदेदर यंत रद्दे। आश्रिसेनि।। द्वितीयविषये आरोप्येत्यर्थकं सामविशेषेरणपदूरणकत्तरणकर्तृत्वमारोप्यसाधुत्वान्वाख्यानं पयात प्यासवर्थविवाचकतत्त्पार्थमारोप्यप्रकृतेपीति न वार्त्तिकानुपपत्तिर्नापि रणत्वाप्राप्तिरिति भावः। ननु शब्दनित्यताविरोधात्कथमसतो रणत्वस्यापादनमत आह प्रयोगे चेति ननु संज्ञाभेदे कृत्रि

प २

joint project of the Rajawade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(2)

कै॰ टी॰ मातदाशब्दार्थसंबंधनित्यत्वाद्यभिरसंज्ञाविज्ञरणत्वप्रभिरतआह सर्वार्थेतिशक्तिनियमनं शक्तिसंबंधबोधनमेवेत्याकूतः। नचमध्वो संज्ञायामि
२ तिसूत्रेभाष्येपदे तत्संज्ञायांविधीयतेतत्रनसंज्ञायामभिधेयायामित्यर्थः किंतर्हितत्कार्यविशिष्टेन चेत्संज्ञागम्यतइत्यर्थः इतिवक्ष्यते
ततश्चात्रकर्पूरगत्वप्राप्तिः नहिकृतरगत्वेन संस्पवगतिरतएवरघुनाथादिशब्देनणत्वमितिवाच्यम् आधुनिकविनियोगस्यत्वेशास्त्रा
नुगतस्येत्यविनियोगउचितइत्याशयात् अतएवमहत्याः संज्ञायाः करणेप्रयोजनमितिवक्ष्यमाणंसंगच्छते। अनादिविनियुक्तसंज्ञा
स्यत्वेतुयथाविनियुक्तानामेवसाधुत्वमितिरघुनाथादौणत्वाभावोपपरिमाणसंज्ञाभूतरा॰ तिशब्देचनवलोपः। संज्ञात्वभंगापत्तेरि
तिदिक्। सौत्रनादित्येवकुतोनोक्तमतआह लोकेति। साम्यंदर्शयन्नि॰ सर्वत्रेवेति। निपातनं चेति। भावाभावयोरेकत्रविरोधादितिभावः। व्य॰
नन्विति। प्रयोगभेदेनचभावाभावविरोधपरिहारइतिभावः। भाष्येकिमन्येपीति। अन्येपिविषयाः किमेवंएवंजातीयाइतिवक्ष्यमाणाभिप्रा
येणप्रश्नः आशयानभिज्ञउत्तरयति। भवंतीति। यथास्यान्निवृत्तिरेशादृश्यते तद्विषयेस्यान्निप्रयुक्तंभवतियथाप्रामस्पादेशप्रयुक्तस्यन
निवृत्तिरितिभावः। शंकतेइकोयणीति। अस्यपरिभवंतीत्यादिः ततश्चसंहितेति। स्यान्निनोनिवृत्तिर्नामतत्साधुत्वबुद्धेर्निवृत्तिः सा
चसंहितायांशाकल्याभावेइतिभावः प्रतीयंतइतिकिंतुतत्प्रसंगेशठाः प्रतीयंतइतिशेषः। तथाचस्थानषष्ठीनिर्देशउभयत्राप्रितास्य
मितिभावः विकल्पइति स्थानषष्ठ्यभावेनोभयत्रतास्पर्धाभावादितिभावः। परदेशस्येति। विकरणाविधौधातोः परस्येत्यधिकारेण एम॰

२

Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai. "Joint project of"

(२A)

धातोः परो विकरणः प्रयोक्तव्य इत्यर्थ इति भावः ननु धातोः परो विधातव्य इत्यर्थे शबादिश्यनि विहिते पश्चाद्गुणेपि स्यात् । तिङ् विकरणवत् सार्व
धातुक इति विषयसप्तमी स्यादित आह यथेति । साहायकं सहायकार्यं भाष्ये विहितप्रत्यय इति शब्दरूपः प्रत्यय इत्यर्थः । ननु श्यनादी
नामादेशत्वे स्थानिवद्भावात्सित्वे कृते तीत्यादौ विकरणस्यानुदात्तत्वं स्यात् । न च सति शिष्टस्वरबलीयस्त्वस्य विकरणान्यविषयत्वेनोप्र
त्ययस्य कप्रमुदात्तत्वं सिद्धं तेपीति वाच्यं । सार्वधातुकस्वरापवादत्वेपि च विकरणस्वरस्य तेन दुर्बलत्वकल्पनादित आह श्यन्नश्व शित्कर
णमिति न च शित्वं नियमार्थं स्यात् शिदेव न पिदिति । शित्वस्य नियमार्थत्वकल्पनापेक्षयाऽतिदेशबाधस्यैवौचित्यात् अतिदेशबाधस्य
तवाप्यावश्यकत्वात् । क्वचित्तु नित्करणमिति पाठः तत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वबाधनार्थमित्यनेन निर्दिष्टस्याद्युदात्तत्वाय स्थानिवत्त्वेनानु त्वि
दात्तत्वे तु लसार्वधातुकस्यापि अहुपदेशादित्यनुदात्तत्वे धातोरुदात्तत्वं सिद्धमेवेति तत्प्रयत्नतज्ज्ञापकमिति भावः । परं त्वयं पाठः
स्थानिवत्सूत्रस्थकैयटविरुद्धः आदिस्वधिकारादेनितु इतीत्यादौ निरनुमेव्यावृत्त्ये पूर्वोक्तसमाधिरेवाश्रयणः शप्श्यनोरिति
सूत्रस्थं श्यन्ग्रहणमप्युक्तार्थज्ञापकमिति बोध्यं । नन्वेवं शापः परः स्यादित आह तथादिभ्य इति । सार्वधातुक इति सप्तम्या
तथादिभ्य इति पञ्चम्याः षष्ठीकल्पनात्तेषामेवासादतः परः श्रमिति भाष्ये तत्र हूहुति निर्देशश्च तथादीनामागमित्वे लिंगं । नन्वेवं शा
पः श्रवणं स्यादित आह यथाचेति । शप इत्यस्य षष्ठीकल्पनसामर्थ्यादिति भावः । एकार्थत्वादिति अज्ञातादेरकेन द्योतितत्वात्तद्द्योतकत्वाभा
वः ।

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3)

कै० टी० समुच्चय इतिभावः। येननाप्राप्तिन्यायेनाकजादीनां बाधकत्वे परत्वेण(?) क्केमिद्धांती तेनैवन्यायेन निपातनानामपि बाधकत्वमेवेत्याह निपातनमपी
२ तिभाष्ये। एतदिति सततं संततमित्युभयमपि सं पर्थः। श्लोकोन्यार्थी, वश्यमिति। एकदेशानुमतिद्वारा सा तत्सइति निर्देशेन स एव श्लोकोज्ञा
प्यत इत्यर्थः। नेत्विति निपातनेन सततमिति न साध्यत इत्यर्थः। नन्वेवं संततत्वमपि सिद्धं तत्वमित्यपि स्यादत आह इति चानभिधानादि
ति। अत एव भगवता संततमिति न सिध्यतीत्येवोक्तं न तु सततं चोरितमजातौ पंसां तत्समिति न सिध्यतीत्युक्तं। पुराणशब्देनेति। पुराणप्रो
क्तेष्विसत्र निपातितेनेत्यर्थः। पृषोदरादित्वादिति एवं च तेनेवोभयोरपि साधुत्वं न तु निपातनेनेतिभावः। त्रिप्रत्ययेति गणपठितेभ्यः संज्ञो
पसर्जनानां भेदात्तं ताभ्या अप्राप्तोप्रतिषेधानर्थक्यमिति शंकाव्युदासाय भाष्ये चिह्नपात्तरइति भावः तत्रस्पष्टत्वात्तोपवत। तदर्थं उपस
र्जनत्वमध्यारोपितमिति चेह पपत्तिरिति तात्पर्यमप्येकार्थं त्वितीन च संज्ञात तथेतिभावः इदमेव वार्त्तिकं तस्यन्यायस्यपदकार्यविषप
त्वे लिंगमिति तात्पर्यम्। अत एवाभिव्यक्तपदार्थापेयेतिन्यायस्याप्यत्राप्रवृत्तीरितिबोध्यम्। अनेन गुणयोगेन ज्ञापकत्वं स्पष्टं गौणत्वमत त्र
आह। प्रसिद्धीतितन्मूलं प्रसिद्धत्वादिकमत्रापितुल्यमित्यर्थः समासेति। अनेनक्रमेणोक्ताः संज्ञा एकसंज्ञाधिकारे कार्या इति विधस्यत्वाक
डारसूत्रेण तदनपेक्ष्यापं संज्ञाप्रतिषेधइत्यर्थः एकद्वयोपनिवेशिनीति लौकिकसंज्ञालक्षणमेतेन सर्वनामादिसंज्ञास्वनेकविषयास्वि एल०
दमव्याप्तमिति परास्तं नन्वतिसर्वस्य गणेपाठाभावात्संज्ञा सूत्रे विशेष्यासंनिधानेन तदंतविधेरभावाच्च कथमत्र प्राप्तिरत आह प्रयो २

Joint project of the Rajawade Samshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(3A)

नमिति।शब्दरूपविशेष्यमादायतदंतविधिरितिभावः। एतत्तदंतविधिफलत्वेन परमसइस्मस्योपन्यासात्‌ कश्चिद्दृश्यपतेस्त्विंस्यैः त्यदादीनामस्वा
वंगविशेषणात्तन्मूलकतदंतविधिनासिद्धत्वात्तुसंभावेतुविहितविशेषणामितिबोध्यं।पयेति।यत्पातत्सूत्रंनिपातविधायकं वाक्यभेदेन
पाठविशेषणांचतपेहापीत्यर्थः।यथाविशेषेणोत्सस्यतर्वकापीपमितर्थत्वम्हिनिताह।विशेषेण चेत्तुत्तरत्रं पातंगतिरत आह।किंयत्तदेवं वा
मिति।यद्यपिस्त्रायाद्यपिनसर्वेषांकार्यंडज्जभवति दावसंभवात्‌।तपाप्यंतर्गणानाअपठेन विधीयमानं कार्यमितितदर्थो बोध्यः।न
संनिवेशेति।नसामान्यविशेषसंनिवेशापेक्षमित्यर्थः। अविशेषेणेति। संज्ञोपसर्जनयोरपीत्यर्थः।नगणेति।नगणत्वपठिततत्कारेणे
दंत त्यर्थः।भाष्ये सर्वादीनां तैर्भूतानां सदादिप्रभृतीनां।आनंतर्ये।त।आनंतर्यौपजभितत्यदादीनामित्साहित्यपेरोत्यर्थः।किंप्रयोजनमिति
कप्रयोजनमित्यर्थः। असंज्ञायामितियोगविभागोगणेस्त्रेनाद्यापीत्यपतस्यजस्तिविभाषाविधायकत्वादितिबोध्यं।समतानीसाहा
वपीदमनुवर्ततइतिनदोषः। सर्वादीनामित्येवं यानीति। सर्वादीनिशब्दरूपाणि इत्येवं सर्वविश्वेत्यादिक्रमेण यानि पंचत्रिंशदनुक्रांतानिता
नीत्यर्थः। प्रत्यास्त्यापतेरिति। स्त्रीप्रत्ययप्रकरणस्थमपिसूत्रंतत्रानुपयुज्यमानं कार्यांतरार्थं परिभाषारूपं तातस्थमितिभावः।नन्वि
ति।अन्यथासमासप्रत्ययविधौ न तदंतविधिप्रतिषेधात्‌ स्यमारणादेवप्राप्ति पदिकात्स्यात्‌।प्रत्ययग्रहणेच प्रत्ययग्रहणपरिभाष
याप्रत्ययांतादेवस्यान्नतुतदंतादिति भावः। अनेन चोत्तरत्र तदंतविधौ ज्ञापिते उपसर्जने निषेधात्‌ प्रधानएवसफलवानितिभ

(५)

कै॰ टी॰ ४

धानेनेसुक्तं कौंभकारेयइति। अणंतत्वेन कारशब्दादेव ङीप्। कारीशब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययांतत्वात्तत एव स्त्रीभ्योढगित्यस्यैव प्रसंगात्ताढ्ढिः स्यात
न कुंभस्येति भावः। न दंतविधौ नु समुदायान्ङीप्। तत एव ढकि समुदायस्यांगत्वात्कुंभशब्दे वृद्धिः स्यात्। तेन नु कृतग्रहणे गतिकारकोपपदस्या
पि ग्रहणात्तदंतविध्यभावेपि कौंभकारेयः सिद्धः। तस्माहन्न चेति कृत एव ग्रहणे सानेनु कृतकृतग्रहणाद् इति भावः। नैतदस्तीति। न च कु
टाचित्कारीशब्दादपि स्यात्। कुंभेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्यापस्य नान्वयाभावात्। न चैवं कुंभकारीसत्रङी वेवन स्यात्। कुंभेनैकार्थीभूत
णांतस्य केवलस्य स्त्रीत्वेनायोगात्। अत एव सूत्रारंभेन कदाचिदपि कारशब्दान्ङीप्। यस्य च विशिष्टस्य स्त्रीत्वेन योगो न तदणंतमिति
चेन्न। अमहत्स्वर्वग्रहणेन तदंतग्रहणाज्ञापनात्॥ न चैवं कुरुचरीत्यादावपि प्रसंगवारणाय पंनिषेधोपि सार्थक इति वाच्यं। टित्वाणञि
त्यादौ तु पात्तस्य टिड्ढादेरेव स्त्रीत्वेन विशेषणेनादोषात्। पूर्वत्रोपात्तं तदंतं स्त्रीत्वेन विशेष्यते। उत्तरत्रोपात्तमेवेत्यत्र व्याख्यानमेव शरणमि
ति वदंति। परे तु प्रसाख्यायते इत्यस्य वार्त्तिककृतेति शेषः। अनुपसर्जनग्रहणमनर्थकं प्रातिपदिकेन तदंतविधिप्रतिषेधादिति हि तत्र
वार्त्तिकं नद्यौसां स्यत्तेन सिद्धिरित्याशयः। अनुपसर्जनादिति किमर्थं बहुकुरुचरा तदंतविधिनाप्नोति अत उत्तरं पठति अनुपसर्जनग्र
हणमनर्थकमिति तत्र भाष्यकृद्वतारणात्तस्य भाष्यैरणाच्च तस्य वार्त्तिककृत्तिज्ञानत्वप्रतीतेः। पत्तु तदुत्तरं वचनद्वयं तापकं नु पूर्वत्र रम॰ ४
तदंताप्रतिषेधस्यातिथीवरी पूर्वसूत्रनिर्देशो वापिशलाज्ञाप्राप्तिरणीति तत्वाचार्यदेशीयस्य। तन्नाद्यस्य पूर्वत्र तदंताप्रतिषेधेपि उत्तरत्र

(9A)

नाविशिष्टत्वाद्विशिष्टस्य तेनासिद्धिरित्याशयः अनुपसर्जनादित्यस्मिन्पर्यवसितकुरुचरादन्तं तद्विधिर्नाप्नोतीति अत उत्तरं पठति अनुपसर्जनग्रह

णमनर्थकमिति तत्र भाष्ये कुरुचरादन्तस्योनाज्ञस्य भाष्ये तत्सावेनस्यचार्थ्ये न लक्ष्ये कृदन्तत्वभ्रमनीतेः यत्तु तदुत्तरं वचनं दृश्यं तावकं नुमृग्वैतन्नदन्तं नाम

विधेषस्यात्तिधीवराधृवस्तूनानिर्देशो वापि शाजानुशासनीति ननु वाच्या पदेशी प्रत्यात्तनाद्यस्प्रेवमननदन्तात्तिपेधेपि [redacted] नदंतविध्यभावे

न चूडकुरुचरादावशाघ्याः स्यत्ताधिकानुपपादनात्तद्युक्तत्वं असंतु त्रिपादिसत्त्वा एवि शेषणत्वात्तद्विपायोग्यवहित इत्यादिना भाष्य ए

व दूषितं तेनापस्येव वार्त्तिकशुक्तिद्वन्तं तद्बोधितं इदं तर्हि प्रयोजनं तत्प्रधानेन नदंतविध्यर्थमिति तु तत्र भाष्यकृता स्वयं सूत्रप्रयोजन

मुक्तमिति न विरोधः अयं हि तत्र भाष्याशयः अनुपसर्जनत्वीप्रपेतदंदनियमाभावेपि कदाचित्कारीशब्दादपि स्यादिति प शो दा

तु कुंभकारेपरत्वस्यापत्तिः यत्कुंभेनेत्यादि तत्तु द्वयंनि छुप्यापत्तेनेकापीभावाभावेपि समुदायेनैकापीभावेऽवयवेनापित

स्येव सत्वात्तामप्याप्नोतेः। विशिष्टसंबंध्येपत्सविशेष्यत्ववयत्वाल्लाहतेश्च अननुभिधानेन प्रत्याख्यानं तु न चमत्कारि तत एव परमगा अ

र्ग्यस्यापत्तमितिस्पर्यैतदेकदेशगार्ग्यशब्दात्समपेपरमगार्ग्यपरता इति पेन विधिरिति सूत्रभाष्येऽडदाहृतामिति तत्रैव निरूपयिष्यामः

न च तदंतविधावपि व्यपदेशिवद्भावेन केवलादपि ङीप्दुर्वारः अनुपसर्जनादित्येतत्तामर्थ्येन व्यपदेशिवद्भावाप्रवृत्तेः मुख्यव्यपदे

शिनोऽभाव एव तदतिदेशप्रवृत्तेश्चात्तत्वत्त्रीप्रत्ययेपु तदादिनियमाभावेन कारीशब्दस्यापि ङीप्रत्ययांतत्वानपायात्तस्मादपि कदा

(5)

कै॰ टी॰ विद्धकृस्यादेर्वेति वाच्यं। यतः प्रत्ययग्रहणादित्ति नियमेनाधिकस्येव व्यावृत्तिर्न न्यूनस्यास्य पुवायत्यघ्निः एरपत्यमित्यर्थे पञ्जिको स्येतिफको
५ नापत्तेरेवं च तन्निषेधेनानेन तस्येव संग्रहो नत्वन ष्यावर्त्यस्य न्यूनस्या। अयमधिकारोऽप्यत्रार्थेत्तापकरत्साहुः। एकपदत्वेउद्देश्यविधेयभा
वानुपपत्तेराह सुपामिति। अत्र अदिसत्रअइतिलुप्तपंचम्यंतं तदाह अकारादिति। अकारांतादिति भाष्यं तत्र हलंनुकल्पितार्थपरं य
थाकथंचित् नत्वत्र तदंतविधिरिति भ्रमितव्यं विशेष्यालंनिधानात् प्रामेरताभाष्येपि अकारादकारान्तकाराद्विस्येव पाठः शेषेलोपस्यां
सलोपत्वपक्षे विधानोत्तरमकारान्तरत्वसंभवादाहविभीयत इतित दुक्तंभाष्ये। शिष्यमाणाविति अपरीत्हतमेवेति। एवं चेतदपरि
तोषाद्राष्येपक्षांतरमिति भाव इति केचित्। परे तु इदं समाधानं सर्वाधानं तर्पकार्यायांप्रतिषेधो वक्तव्य इत्तस्येवार्थस्य उत्तरादिति
षपेतस्य प्रधानेपि तदंते ऽप्रवृत्तिरिति विशेषं चोधयन्तद्वारकपुंसे वोपसर्जनेपि व्यावृत्तिरिस्येवं रीत्यात्तकल्पकत्वाभावमुपसर्जन
प्रतिषेधस्य वोधयितुमेकदेशीपक्षांतरमाहापवेति। अंसत्नमाधानदपंतु साधारणामिसाहुः स्वार्थद्वारेणोत्साहेर्विचरणांतदर्थगते
त्वादि। गृह्यमाणविभक्तेरिति संबंधसामान्येषष्ठी तेन विभक्तो विधीयमानत्वस्यदाघ्नत्वस्यापि संग्रह इति भावः। षड्भ्य इति षष्ठ्यर्थे पं
चमीति मन्वानः शंकते तैपञ्चेवमिति। कृतः संख्यापाः संज्ञासंघेसनेनविहितस्य। कनाति। कनिकृते कनंतरएव संख्यावाचीनप्रकृतिः एम॰
सचनंतइति षट्त्वाभावात्ततः परस्यजसोनलुगित्यर्थः षड्भ्य इति पंचम्येवषड्भ्यः परयोः प्रत्तासत्ताषड्र्थगतसंख्याभि धायि ५

(5A)

नोर्लुगित्यर्थ इति भावः। पुष्पादित्यादि। त्रिघ्नतीं संतत्यं पोत्र पुनरुक्तः अनुपदस्यैव एषमाणत्वात्। परेतु एषमाणविभक्तेरित्यस्य ग

ङ्२ ह्यमाणा हि हि तविभक्तेरित्येवार्थः अष्टृ विषयमेतत्। कृतरांतस्यानभिधानमभिप्रेत्य तत्रादृढ उभावएवेष इत्यभिप्रेत्य वानुत्यमा

मात्। षट्भ्य इत्यत्रापि विहितविशेषणमेवेति तत्रातिप्रसंगशंका तापृथेवमिति परमपंचेत्यादे लौकिकेगणनायां व्यवहाराभावेन

षट्त्वाभाव इति जुगत्रामिति रितिप्रश्नः संख्याप्रकारक संख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वेन विशिष्टस्यापि षट्त्वमस्त्येवगणनायां

प्रसिद्धानामेव संख्यावाचिनां ग्रहणमित्यत्र न मानमिमुतरां पंचम्यंतस्यात्र हि क्रकसंबंधेन विभक्त्यान्वयो दुरुपपादस्ताव तीमानाभावश्च

षट्प्रधान इत्यस्यात्र रभिमत षड्र्थप्रधानोन्यः तः समुदायोपि षड्त्वेतरस्या र्थः षष्ठ्यंतस्य ल्येपि विहितत्व संबंधेनान्वय इत्याशयेन शंक

ते इह न ह्रीति वैषम्यमुपपादयन्नाशयमाह इहतावदित्यादिनेति भाष्यार्थमाहुः शकटेति। सत्त्वनस्वांगमिति भावः अंगार्थेति प्रकृत

शब्देनांगेरत्न ग्रापीति वक्तव्येन प्रकृतिर्देशाच्यवहितपरामर्शोपि नाऽव्यवहितस्य चेत्याह। एषमाणेत्यादि। अर्थद्वारकमिति। उत एदि

भ्यो विहितोयोर्थस्तस्येति पारकृतयोरेम र्थः तदर्थक समय विधाने र्थस्यापि विधानमस्तीत्यभिमानः इतेत्यादि भ्य इत्यस्य षष्ठ्यर्थंते

तु विविभक्तित्वादि इति भाष्य विरोधः परेतु विधानस्य सर्वपानाश्रयणेनार्थद्वारकं विधानमाश्रयितव्यमिति सूत्रे पविरोधस्तस्मादिहि

तविशेषणमिति यथाश्रुतमेव भाष्यं परमकृता दित्यत्रादृढादेशेन भाष्यांतरमानमस्ति प्रकृतभाष्यं तु विपरीतं लदस्मावबोधकमेवेति

(6)

वै॰ टी॰ प्रामाणिकाः त्यदादिप्रकृतिकविभक्त्याविस्मर्थमन्ना शंकते यद्येवमिति। उक्ताशयेनाह त्यदादिप्रधानइति। अंगस्येति सूत्रेणेनोभिस एसित्यादौ वि
६ विभक्तित्वात्संबंधमाशंक्यांगनिमित्तं योभिस्ति संबंधं च स्यादिति तेन न्यायेनात्रापि तं बंधतं भवत्यादियमेकदेशयुक्तिस्तस्मात्तस्यानुसारा
नुषङ्ग्योऽत्र त्यादिष्वर इति सूत्रद्वये विहितविशेषणं भाष्यसंमतं तत्स्यार्थस्य तच्छ्य विरोधेन भाष्यकृता दूषणाकरणादित्याशयः। भाष्ये प्रका
र विषयेपि समाधानं वक्तुमाह इहेति। इहतावदिति। लक्ष्यानुसारतत्वान्तत पात व्याख्याने वीजे अंगस्य विभक्त्याविस्मादेश्चांगार्थग
स्य तार्थप्रतिपादकविभक्त्याविसाधर्थः। यद्युक्तं तत्रेन तथान्वय सूयपादत्वादिति भावः। न नञ्समासेपीति उत्तरपदार्थप्रधानत्वादिति भावः। अ
तिकृतरादित्युक्तरीत्याविंसमेवं चात्रापि पक्षेऽतिसर्वायेसादेशेषणं वा परमसर्वत्र स्मादिति रूपे तद्वंतस्यापि सर्वनामत्वावश्यकत्वेन सर्व
नाम्नो विहितस्य उः स्मै इत्यर्थेपि स्मैभावस्य दुर्वारत्वात् अतोप्येकदेशयुक्तिरिदं पक्षद्वयमतः सर्वसाधारणं समाधिमाह भाष्ये पदा
नेदमिति इह हे चेत्यादिभिश्च सर्वादित्वस्यैव निषेधस्तत्प्रयुक्तकार्याणां नारोपर्यवस्यति। एवं विकल्पोपाल्लम्भिमानः ननु सर्वार्थवाचकत्वं न
पूर्वादिशब्दानामित्यसंगतमेतदत आह स्वविषयेति। लोकनिरूढप्रवृत्तिनिमित्तेनार्थाभिधेयाव्यक्तयस्ताः स्वविषयः ननु सर्वादिग
णपठितानां शब्दानां सर्वेषां सर्वार्थकत्वेन पर्यायत्वाद्यपायं व्याख्यानं ज्ञेशोत आह नेति। ननेवं घटादिशब्दानामपि स्वविषयापेक्षस स्पम॰
र्वनामत्वात् घटायेत्यादौ स्मैभावाद्यापत्तिरिति चेन्न तद्विधायके सूत्रे सर्वनामग्रहणात्सामर्थ्येन सरूतग्रहीत शक्ये वस्तु प्रवृत्तिनिमित्ता ६

पर

(6A)

अथ विरुद्धानेकजातीयार्थबोधकानामेव सर्वनामपदेन ग्रहणात् एतदेकवचनापि तु सर्वेषां नामानीति बहुवचनांतपूर्वपदको विग्रहो दर्शितो
भाष्ये भाष्ये संज्ञोपसर्जनेन्वेति संज्ञात्वेकद्रव्यनिष्ठत्वात् सर्वेषां नामोपसर्जनमपि पदांतरार्थसंस्पृष्टार्थवृत्तित्वात्प्राधान्येन सर्वेषामुपस्था
पकं नाम पदस्वारस्येन तत्पैव त्वाभाष्य इत्यर्थः उपसर्जनानां शब्दविशेषस्य विशेषणोऽस्त्यर्थः। भाष्ये एतेषां चापीति ग्रहणांतरं एतेषां चा
पि घटादिशब्दानामपि। एकैकस्य। तस्यापि। सत्तविषयः सर्वार्थपर्यविषयः तस्मिंश्चास्मिन्विषये। सर्वार्थपदरूपे विषये योयः शब्दो घटा
तस्य। दिशब्दो वर्त्तते तस्य घटादिशब्दस्य सर्वार्थपर्यवर्त्तमानस्येत्यक्षरार्थः तद्यावद्ब्रूयात्तत्तस्येति। पदैः पदार्थानभिधायाकांक्षादिसहकृतश
क्तिवशात्संसृष्टवाक्यार्थप्रतीतिर्जन्यते इत्यभिहितान्वयवादे शक्तैरन्वितिः गुणद्रव्यादिसमुदायात्मके वस्तुनि प्रतिनियता ये भागाः प्र
वृत्तिनिमित्ताख्यास्तद्भिन्निवेशित्वात्ताचकत्वात्दुर्वचानामित्यर्थः। योग्येतरान्वितेपदानां शक्तेः स्वार्थवत्पदांतरार्थोपि स्ववाच्य इत्य
न्विताभिधानमाश्रित्य परिहरतितन्नेति। अवग्रहः क्रोडीकारः। न प्रतिपद्यते। निश्चित तत्पेणतेशेषः रूपस्याद्रूपादितिओदनव्य
तिरिक्तार्थान्वयायोग्यसर्वशब्दरूपस्यतुल्यत्वादित्यर्थः। तत्प्रतिपत्त्यर्थं निर्धारितविशेषप्रतिपत्त्यर्थं। अपरे तु पदे पदैकदेश
प्रयोगवत्पदास्तर्वस्मिन्नोदने इति वाक्ये प्रयोक्तव्ये ओदने इति वाक्यैकदेशः प्रयुज्यते प्रकरणाच्च तत्तत्पदात्ताद्दशवाक्यार्थ
बोधस्तत्र दोष इति भाष्याशयः यथा च पदशक्तिग्रहकाले पदैकदेशस्यापि तत्र शक्तिग्रह इति यस्य शायां के पटेनोक्तं तथा

Joint project of Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(७)

कै॰ टी॰ ७

वैयाकरणमते विशेषणविशेष्यभावे वाक्यस्य शक्त्यंगीकारेणात्र तत्तमदालिंगिते समुदिते तस्य शक्तिग्रहकाले ऽवयवभूतैकैकपदस्यापि तत्र शक्तिग्रहे सो
ऽकैकपदादुपस्थितादृश विशिष्टार्थबोध इति रघुनाथ इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितं अत्राकांक्षावादांते च मंजूषायां निरूपितमित्याहुः। अतिप्रसंगउद्भावित
इति। नेच सर्वनाम्नः स्मै इत्यादेः सर्वादेः स्मै इत्याद्येव सर्वाणि संज्ञितिन कृत्त्वादिषु दोषः अपाणिनीयत्वापत्तेः भाष्ये एवं तद्धर्मपर्यामिति
सहेति। एकैकस्योद्देश्यत्व विधेयत्वसत्वात्तद्विवक्षाभावस्यार्थः अर्थद्वयबोधे ह्यपायेकस्य तदुच्चारणमिह तंत्रोक्तोच्चारणं तंत्रेण
बोध्यबोधकत्वं पुनरनुसंधानेन नैत्याशयेना हावृत्तिर्वेति आवृत्तिश्चेत्यर्थः प्रत्याख्यातमिति लौकिकप्रयोगांगत्वेन निराकृतमित्यर्थः। प्रति
इष्टप्रवृत्तिनिमित्तेति। तच्च सर्वशब्दस्य प्रापकत्वं। इदमुपलक्षणं। अनेकार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारेण स्वविषयाणां सर्वेषामर्थानां प्रा
धान्येन बोधकत्वं सर्वनामत्वमित्यस्यार्थस्य। स्वहृपमात्रोपकारीति स्वतंत्रमात्रप्रवृत्तिनिमित्तकेत्यर्थः। अतिक्रांतार्थविशेषणतामिति। ए
वं च प्राधान्येन न सर्वार्थोपस्थापकत्वमिति भावः। जहत्स्वार्थवृत्तित्वे तु सर्वोपस्थापकत्वमेव नेति बोध्यं। भाष्ये अपकामहतीति अयं भावः अने
कार्थसाधारणशक्तिग्रहसहकारतः प्राधान्येन स्वविषयसर्वार्थोपस्थितिजनकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदत्वेन बोधकमहत्त्वं
तत्पातादृश सर्वादीनामेवगणेनुकरणं तत्र संज्ञायास्तत्ताभावः स्पष्ट एव। उपसर्जनस्यापि न प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वं नामपदत्वा
रस्येन तथैवाज्ञामात्। उपसर्जनं हि इतरविशेषणतयैव तदर्थोपस्थापकं। सर्वादीनि तदंतानि च सर्वार्थवाचकत्वसमानाधिकरणसर्वना रम॰ ७

(7A/

मपरत्वंनीसर्पः सूत्रस्यैतदंतेचतत्प्रधानसमासेऽवयवीयतादृशशक्तिसहकारेणास्वविषयसर्वबोधकत्वंविशेष्यतयास्येवेतिदिक्। ततोऽपिलघीयो
नामेति। संज्ञेत्सर्थः 'नन्वामसंज्ञायतोऽप्यत्रलघुतरंनास्तीत्यन्वयोभाष्ये। पद्मासंज्ञाच। नामेतिपर्यायप्रदर्शनं। तन्त्रपतोनाम्नःलघीयस्त्वं। एवं
चसंज्ञायांसर्वेतः शब्दव्यवहारात्लघीयस्त्वंसिद्धं। लब्धपर्यिमित्सल्पलाघवेनशास्त्रप्रवृत्तस्पर्यिमित्सर्थः। नन्वैर्थसंज्ञात्वंनामयोगरूढत्वंतत्रयो
गार्थस्यरूढ्यर्थेनैवान्वयनियमात्पृथक्उद्देश्येनानन्वयात्कथंसर्वादिपर्यवाचकानामेवसंज्ञेत्यतआह अनुमीयतइतिनूनमेतानीतिगण
पठितानीत्यर्थः भाष्येऽपोमस्येति। उभयतइत्यादेरुभयशब्दस्यपाठेनैवसिद्धेरितिभावः। ननुटावंतेसर्वनाम्नः स्याड्डुस्वश्चेत्यसर्वनामकार्यसं
भवोस्त्येवेत्यतआह टाब्विषयत्वमपीति। अस्यंभावइत्यत्रहेतुर्लोपादानादितिभावः एवंचोभयशब्दः केवलद्विवचनविषयस्तस्यहितद्वि
वचनविषयोवेत्यर्थइतिटापग्रहणमनुवादमात्रेणापूर्वविधित्वासमर्थोद्विवचनटाब्विषयत्वेउपपत्तिमाह। तत्रेतिद्विविभ्यामितिसूत्रस्यवेत
स्यात्वरितत्वादेवाननुवृत्तौतयप्रत्ययान्तित्वेनापत्त्यः लब्धकल्पेनैवचवाक्यसिद्धेःफलाभावेनमहाविभाषायाऽप्यस्त्वंधसिद्धेःप्रत्ययांत
रत्वपक्षेतन्निवृत्तौदोषाद्वन्निसग्रहणंयोगविभागेनत्वार्षिकानादेशभूतायच्प्रत्ययांतरविधायकमितिभावः। अत्रचानिस्यशब्द
स्यवाच्यार्थविरोधाद्धिकल्प्याननुवृत्तिः। अयमप्याप्युपयत्तएवप्रत्ययसंबंधोसत्त्वेग्रहणानुवृत्तेः वृत्तिविषयेइति। अतएवोभौसाभ्या
सस्येतिनिर्देशः संगच्छते। इदंचसूत्रंयोगविभागस्यैष्टसिद्ध्यर्थत्वात्उभावितिनिर्देशाच्चउभयोऽन्यत्रेतिवार्त्तिकाच्चद्विवचनान्यवरांयत्रत

कै॰ टी॰ नैवप्रवर्त्तितनात्यत्रतेननातिप्रसंगः।द्विवचनाविषयत्वादितिभाष्यस्यद्विवचनसत्वेएवोभशब्दः साधुरित्यर्थः द्विवचनासत्तावद्वृत्तिविषयएवेत्याश
८ येनकैयटेवृत्तिविषयेइत्युक्तं।कइदानीमितिअस्योभशब्दस्यार्थप्रतिपादकः कः शब्दोऽस्त्यत्रतसिलादिविषयेद्विवचनाभावेभवतीत्यर्थः उ
भयोरत्रेति।द्विवचनविषयत्वाभावसंभवनायामितिभावः।लुकविषयेलुकाविषयस्येवायहारात्रदोषः संभावनान्निवेशाच्चोभयत्वपा
टाभावेप्युभयतइत्यादिसिद्धिः।अस्योभात्तसिजादेः कर्त्तृमशक्यतयाद्विवचनस्यजुगभावेनेद्विषयस्यैवसत्वेनायजनायत्तोउभयतइवेत
घसिद्धिः ममतुयघत्रतसिजादिस्यात्तत्रहिलुगपिस्यादितिसंभावनमा।वेषयाभाव[redacted]संभावनात्स्येवेतिनदोषः इदमेवध्वनयितुंविष
यपदमुपात्तं।उभयेति।वार्त्तिकेउभयशब्देनत्वाप्र्पिकायजंतस्यचग्रहणमितिभावः रूपेइति।नन्वकच्चिउभश
त ब्देनतद्धिशिष्टस्यग्रहणादुभकाववयवोपसेत्यर्थेउभकयोमणिरितिप्रयोगः सिध्यतिकेतुनेतिफलेविशेषः स्पष्टः एवमत्तातोभयोर्घ
टइत्यर्थेऽकच्चिउभकघटइतिरूपाकेऽपचिउभयकइतिस्यादितिरूपेविशेषः स्पष्टएवेतिचेन्नभाष्यप्रामाण्येनानभिधानादतएवहरि
णाउभयोरत्रेतिवार्त्तिकमूलमभूतंउभयस्यद्विवचनंटाप्रचजोपभ्रपस्येतिव्याकरणांतरसूत्रमुदाहृतं।तन्मतेह्येषांप्रयोगाणामभा
वः स्पष्टएवेतिबोध्यं।स्वरेचेति।चित्स्वरप्रत्ययस्वराभ्यामुभयत्रापिअंतोदात्तत्वस्येवसिद्धेरितिभावः उभकाभ्यामित्यादिर्वचनादि एम॰
संतोग्रेयः प्रक्षिप्तः पुनरग्रेदर्शनात्।अयमारणइति।विषयशब्दलभ्योयमर्थः अयमारणात्वंचसाभाष्यस्वरूपादेशद्वाराचेत्यन्य ८

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan Mumbai.

(8A)

नुव्यवधानादिति द्विवचनविषयत्वस्याव्यवहितस्यैव निवेशादित्यर्थः। उभयथापि सादौ व्यवहितद्विवचनपरस्य साधुत्ववारणाय
कविषयेति। एवं चैतद्वचनाकरणलाघवार्थमुभशब्दपाठ इति भावः। भाष्ये एवमप्यपीति। टापाव्यवधानादिति भावः। अंतरे
णापीति। टीर्लोहि शिष्यस्यांतवद्भावेनोभशब्दत्वमिति भावः। अत्वं नादेकवचनाद्यापत्तिस्तेनेत्याह स्वार्थिकत्वादिति। एवं चततएक
वचनादौ द्विवचनविषयत्वं कथमिति न वक्तव्यमिति भावः। किं वक्तव्यमेतदित्यादिरत्नादिवद्भावेनेसंतो पाठः अवचनादपीत्यस्य वक्तव्य
त्वाभावेन किं वक्तव्यमिति प्रश्नासंगतेः। तत्पाठश्च मूलवदेवास्मत्स्वरतिवोध्यां यर्थेति॥ कृत्रिमाकृत्रिमन्यायस्तु नेह प्रवृत्तिः तस्याइ
ह शास्त्रेनाश्रयणस्य संख्यासंज्ञासूत्रे भाष्ये उक्तेः। अस्य लोकसिद्धस्य व्यवहारस्याबोधकत्वेन तत्र न्यायाप्रवृत्तेश्चेति भावः। ननु भकाविति व
त् उभतद्दत्ताद्यपि प्रसज्येते सन्त्याह उभयतद्दत्यादितयोरप्यपत्तेन विभक्तिसंती यस्वार्थिकत्वेन वाधिकरणपादान शक्तिविशेषक
बोधजनकत्वात् द्विवचनत्वं च संख्याप्रकारकसंख्येयविशेष्यकबोधजनकत्वं। अभेदविषयो वृत्तिविषयः उक्तेमर्थ प्रश्न पूर्वं त्युता
द्यपत्तिभाष्ये कथं स्वार्थिका इति। यतः स्वार्थिकाः प्रकृतितोऽविशिष्टा अन्यार्थविशेष्यकबोधाजनकाश्च अतः प्रकृतिर्ग्रहणे तेने
ति प्रकृतिग्रहणं तेन प्रकृतिभूतोभशब्द आह केवलद्विवचनशब्देन तत्प्रकृतिकानां स्वार्थिकानां कादीनामपि ग्रहणं। मित्यर्थः
तेनोभयतद्दत्यादेर्व्यावृत्तिः प्रकृतिग्रहणेनैतस्य नेन कृत्रिमाकृत्रिमन्यायाप्रवृत्तिर्ध्वनिता द्विवचनं च टाप्स्याहचर्यात्तत्सप एव ग्रह

Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai

(९)

कौ. टी० ९ तेः एतद्रूपमिव टाप्यग्रहणं तेनोभयोरुभाविति त्रतमाते भूवत्सेवापचतुरताङः एवं प्रसारण्यातइति किंवत्रकस्मात्रा पत्निउभामपसर्वनाम्रा
मकजित्सेवपाठेनसिद्धे संज्ञाप्रयोजकेगणे पाठोस्यर्थः साहचर्याच्च संज्ञाट्यावृत्तिरिति बोध्यं । द्वंद्वे इति विभाषेत्यादिपदसंज्ञाद्य
मित्यर्थः भावत्वापन्निरिति सतिपाठेत्यदादीनि चेति वक्ष्यमाणेउदीचां चादिति निष्फलं भवद्वृद्धिः इति । विप्रकृष्टेष्वपोश्च टेरिति चेन सर्वनाम्रो
नुकर्षणं स्यादेशः भवत्वस्येति त्स्यंवद्धे इति मपटभवति त्रेन बहुव्रीहौ सर्वनामसंख्ययोरिति पूर्वनिपातः भवतस्ये इति शत्रंत
निवृत्तये वरूप्यग्रहणं तत्रानुवर्तत इत्यर्थः गुणवचनेति एकसंज्ञाधिकारे सत्यप्रातिपदिकविषयगुणवचनसंज्ञातः परास
र्वनामसंज्ञेति भावः । विभाषादिः एकस्मिन्निति सर्वत्र परत्वान्नतिषेधे विकल्पवैयर्थ्यं सर्वत्र वा विकल्पे भावाभावयोः सत्त्वेनैव
सिद्धत्वात्प्रतिषेधानर्थक्यमिति तयोरेकविषयत्वासंभव इति भावः । भाष्ये द्विगुपदेत्ये इति दिक्शब्दोच्चारणेन विहितस्य
ति र्थः बहुव्रीहाविशेषः व्याप्यधर्मातिदेशो व्यापकधर्मस्यातिदेशात्तस्मात्सोप्ययमतआह । गुण इति [illegible] द्धिरादिस्ते स्व
इति आबाधे चेति द्विवचनबहुव्रीहि वचनयावेनावयवानामिति । नबहुव्रीहाविति बहुदंडके इति कौर्वेते नेत्यर्थोनेपद्येपि द्वंद्वेपि उद्भूतावयवभे
दसमुदायस्य प्राधान्येनतं प्रति बहुव्रीहे स्विद्वंद्वस्य गुणत्वेनतद्त्रा तेरपमेवोचित तत्त्वाधिसदादीनां द्वंद्वाभावेनादंतेकाकचोरविशे एम.
षेणफलाभावात्त्मपर्यायत्वद्वद्वस्य सर्वनामत्वेनमानं वद्धसंमतत्वात्तगणेतत्पाठस्य विभाषाजसीमस्यासंगते चेतिभावः एवंचे ९

Joint project of the Rajawade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai.

(9A)

दं सूत्रमुपसर्जनमिति पेषानुवादकमेव सूत्रकृतान्तरेनभ्युपगमाद्धा कृतं ततः अन्तरेण वकुक्कुटम्मयूर्या विसादावुपसर्जनह्रस्वचारणाय हृहे

नेति वचनमारब्धं गोस्त्रियोरिति सूत्रे भाष्ये इति बोध्यं पुंवद्भाव इति इदं चिंत्यं समानाधिकरणेन सिद्धेः ननु यथा वहुव्रीहौ हृंहे चेत्स प्राप्तावपी यं

प्रवर्त्तेत तथा हृंहे न वहुव्रीहाविति स्य प्राप्तेपीति किमुच्यते तेन चाप्राप्ते इतीत्यत आह। अपमत्रार्थ इति। एवं च नचाप्राप्तेरिति सस्य भाष्ये वहु

व्रीहाविति स्यादिः हृहे चेत्स स्य नहृंहे इत्यादिः एवं च वहुव्रीहौ सर्वत्र निषेधप्राप्तिर्हृंहे चेत्स्य स न सर्वत्र प्राप्तिर्जिज्ञासि विभाषया वाधादिति भा

वः। सर्वः स्वविषय इति। सर्वो दिग्वहुव्रीहिरित्यर्थः। न व्याप्त इति। सर्वो दिग्द्वंद्व इति शेषः प्रकृतं त्वरमप्याह यदि चेति। भाष्ये यथा पूर्वा सोत्तरे

ति यथा पि वाक्ये पत्त छंदाभ्यामुद्देश्यविधेयत्वं प्रतीयते यथा पूर्वत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यासा प्रसिद्धोत्तरा यस्याः इत्यर्थात्। एवं चोत्तराश

व्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोतीति तथापि समासे तदप्रतीत्या पूर्वापदस्य तात्र विशेष्यपर्यंतज्ञानकत्वेन गुणवाचकत्वात् विशेषणत्वेन पूर्व

निपात इति बोध्यं। तत्र हि दिक् शब्दोस्तीति। न च शेषग्रहणेनानेकमन्यग्रहणेन वा सिद्धे उभयोपादानेन पुनर्विधानहानात् सर्वत्र विशेषवि

हितत्वात्सोपि प्रतिपदोक्तः स्यथं चेदमान्महृतरस्तत्र भाष्ये इति वाच्यं पूर्वशब्द उत्तरशब्दः समस्यते इस्येवं विधानकल्पनेपि दिक्शब्दः

समस्यत इत्येवं विधानकल्पने मानाभावेन तत्रादिक्शब्दाभावादिति भावः भाष्ये· अवयवस्य तस्यापीति प्रधानन्यायेनैत्स्य न स्यात् अस्य तर

समूहं प्रति गुणत्वादिति भावः तदेतदवयवपदेन सूचितं। समूहावयवत्वाद्धर्त्तिपदार्थस्येति बोध्यं। वसन शब्दो गृहवाचीति। नेक

कै॰टी॰ शेषः। अंतरशब्दस्य सर्वनामत्वेपि परनिपातो राजदंतादित्वात् बोध्यं। तन्मते तेनेति किं चावयवयोः सर्वनामत्वेपि इदं इत्यतत्वाभावेन सर्वनाम्नो
१० विहितत्वान्न सो नदोष इत्येकदेशयुक्तिरिदं भाष्ये न बहुव्रीहौ। नियमः कथमिति संख्यायाः अर्पितेन पूर्वनिपाते विधानादिति भावः। प्रा
प्तेः इति सप्तमी विशेषण इत्यनेन। नेष इति। जस्यानुरोधादिति भावः। नन्वेवं वार्त्तिके संख्याग्रहणं व्यर्थं विशेषणत्वादेव तस्य पूर्व
निपातप्राप्तेरिति वाच्यं। परिच्छेदकत्वरूपविशेषणत्वाभावात् अन्यत्रापि संभवात भाष्ये वृत्तिकारोक्तं सूत्रार्थमाह नखल्वपीति। अस्या
र्थस्य यथालाभस्तथाव्यपत्ते। बहिरंगत्वमुक्तादनायपरांतरेत्यादिवार्त्तिकदृष्टापिविशेषणेति बहुव्रीहिः। बहुव्रीहिर्योतितत्वो बहि
रंगबहुव्रीहिनिमित्तकेन निषेधेनेति शेषः। सामान्येनेति। नत्वेवंविषयमेवेति भावः। उत्तरपदग्रहणं चात्रत्तापकं अंतर्वर्त्तिसुपाप्रत्य
यपरत्वेनैव स्ति हेरित्यादि समासे निरूपयिष्यामः। गोमन्त्रिय इत्यत्र लुकाहलश्चादिलोपो बाध्यते तेनानुमदी यैनेति भावः। भाष्ये
ननु चेहापीति वैयधिकरण्येन संबंधो नतु विषयस्य व्याहारेणा[illegible]नाहं अत्रस्मादिति। अत्रहीति बहुव्रीहेर्विभक्त्युत्पत्तौ सर्वनामका
र्यस्यायादिप्राप्तेरिति भावः। तत्रावयवनिषेधसामर्थ्यादंतरंगस्यापि बाध इति तात्पर्यं। ननु एतत्प्रकरणस्य सप्तमीनिर्देशाः प्रप
र्याप्तिः अतएव द्वंद्वे चेति निषेधः समुदायस्यैव। एवं च वाच्यवत्त्वात् सर्वादित्वं तस्य निषेधो न जायत इत्यत आह भाष्ये अपरं खल्वपी एम॰
ति एतेन बहुव्रीहावित्यत्र चिकीर्षित इत्यध्याहारेणाति बहुव्रीहिपदस्य लक्षणार्थेति परात्वं। तथा च षेस्त्वेनेति। भाष्ये एवरूपधमे १०
४ संबंधाश्रयणसामर्थ्यादंतरंगस्यापि निवृत्तिरित्यर्थः। प्रथमार्थे सप्तम्याश्रयणे नसामानाधिकरण्येनैव ४

"Joint project of the Rajwade Sanshodhan Mandal, Dhule and the Yashwantrao Chavan Pratishthan, Mumbai."

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com